

Ольга Рябченко

Студенти України як об'єкт і суб'єкт антирелігійної політики більшовиків у 1920-х роках

Olga Ryabchenko

The students of Ukraine as an object and subject of the anti-religious policy of Bolsheviks in 1920 s.

On the basis of a wide range of sources on the problem, the introduction of the revolutionary rites into the students' community and society in general is considered. Students are treated as an object and subject of the state policy with respect to religion. The Bolsheviks Methods and forms of fighting with anti-religious holidays and rituals as well as the reaction to strengthening of new rituals in the society are defined.

Keywords: students, religious consciousness, Soviet revolutionary holidays, anti-religious propaganda, anti-clerical campaign

Висвітлено питання запровадження нової революційної обрядовості у студентському середовищі і в суспільстві в цілому. Студенти розглядаються як об'єкт і суб'єкт здійснення державної політики у відношенні до релігії. Визначені методи і форми боротьби більшовиків з релігійними святами і обрядами та реакція на утвердження нової обрядовості в суспільстві.

Ключові слова: студенти, релігійна свідомість, радянські революційні свята, безбожна пропаганда, антицерковні кампанії

Дослідження розвитку взаємовідносин Церкви і держави у ранньорадянському суспільстві в цілому і практики проведення антирелігійних кампаній за активною участю у них молоді досить важливі для відтворення реальної картини боротьби радянської влади з релігійною свідомістю.

Історія державно-церковних відносин у міжвоєнний час постійно перебуває у полі зору науковців¹. Проте, навіть видані за останні десятиріччя численні праці не вичерпують всієї глибини проблеми. Зокрема, серед недостатньо вивчених історичною наукою питань слід відзначити ставлення Церкви та громадськості до релігійної політики держави, практичної діяльності держави щодо налагодження системи антирелігійної пропаганди, участі молоді у цих процесах. 1920-ті рр. у цьому відношенні надзвичайно цікаві як період початку активної боротьби з релігійною свідомістю.

Метою нашого дослідження є встановлення ролі студентства в антирелігійних кампаніях радянської влади та висвітлення процесу боротьби з релігійністю в студентському середовищі.

Радянська влада з перших кроків повела боротьбу за ствердження власних політичних та світоглядних ідеалів у суспільстві. Особливого значення у справі виховання нової людини надавалося налагодженню системи антирелігійної пропаганди. До участі в усіх ідеологічних кампаніях радянської влади досить активно залучалося студентство. Атеїстична робота була обов'язковою для вишів, ігнорування її кваліфікувалось як «класовий злочин». Розпочалися «безбожні» кампанії з нищення символів старого часу – вилучення із приміщень хрестів та ікон. Символічний простір навчальних закладів, його структура і динаміка істотно впливають на поведінку студентів і на перебіг життя самих вишів. За свідченням джерел, в інститутах на самому початку 1920-х рр. ще можна було побачити розвішані ікони. Зокрема, про це писав у своєму звіті за травень 1921 р. політком Харківського інституту сільського господарства². Нова влада, на противагу ідеологічним знакам старого часу, запропонувала свої – портрети вождів та революційні гасла. Взагалі приміщення, де проживали чи бували комсомольці, рекомендувалося прикрашати портретами та лозунгами вождів. У цей час можна було побачити хрест з надписом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» і зображенням серпа і молота. Не виключенням були навчальні заклади і гуртожитки, щедро оздоблені новою символікою, портретами засновників марксизму-ленінізму та відомих революційних діячів. А в корпусах Михайлівського Собору, що були пристосовані до потреб студентів, «від образів і іконостасу залишилися лише сліди, а натомість на стінах були понамальовані ультрамарином велетенські червоноармійці у гострокінцевих будьонівках»³. Нова символіка та ідеологічні знаки мали наочно демонструвати настання нового соціального часу.

Якщо з приміщень інститутів познімати ікони вдалося ще у перші радянські роки, то в квартирах багатьох викладачів вони залишалися. Так, Полтавська губосвіта у 1924 р. повідомляла, що «серед професури ІНО є особи, що активно виявляють своє співчуття релігійним віруванням. [...] навіть деякі зі студентів ІНО зазначають, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, у якого його кімната являла справжній іконостас»⁴. Відомого українського лінгвіста Ю. Шевельова також вразила в будиночку професора Харківського ІНО О. Ветухова «величезна кількість ікон у кутах кімнат, лампадки перед ними. Ікони в золотих і срібних ризах. Ікони починалися просто від низької стелі і йшли мало не до підлоги. На той час у місті це вже було щось надзвичайне, а надто в мешканні викладача університету»⁵.

Особливе занепокоєння у влади викликали відкриті прояви релігійності викладачів, що, звичайно, не могло не впливати на світогляд їхніх вихованців. Так, у 1920-ті рр. професори могли ще брати участь у зборах безбожників, причому на стороні захисників віри. Студенти захоплювалися, наприклад, проф.

Чехівським, який «на кожному місці був переможцем безбожників»⁶. Деякі професори поєднували наукову працю з активною участю в церковному русі. Професор Одеського інституту народного господарства Покровський «основну працю провадив як член ЦК Всеукраїнської церковної ради та в різних церковних з'їздах та нарадах», а проф. Тімченко із ІНО паралельно був старостою Одеського собору⁷.

Боротьба з релігійністю студентів велася послідовно. Під удар потрапляли не лише ті, хто не скривав своєї віри, а й вихідці з родин священиків, які навіть брали участь в антирелігійних кампаніях⁸. Все, що якимсь чином пов'язувалося з релігією і Церквою, могло викликати підозру і негативні наслідки. У часописах тих років можна було неодноразово зустріти різного роду дописи про виключення з навчальних закладів не лише за приховання походження із «попів і куркулів», а й за відвідування Церкви: «Комсомольські збори ухвалили боротися, вичищати з вишу не тільки ворожих нам соціальним станом, а й своєю психологією, поведінкою, бо є в нас і такі студенти, як Ачкасова з першого курсу, що ходять до Церкви»⁹. З Вінницького інституту соціального виховання повідомляли про те, що студентка Я. Шмідт «ходила до костюлу, хрестилась, цілувала розп'яття, біла поклони і щиро молилась богу»¹⁰. Студента Волинського землеутрійного технікуму Левківського також звинувачували в тому, що він «зараз старанно б'є поклони в Серафимівській церкві» і пропонували «до цього сміття треба взяти мітли такої, щоб загуло»¹¹. Після виходу подібного допису бідному студенту довелося виправдовуватися перед профкомом і переконувати актив в тому, що Церкви систематично він не відвідував, а був там лише три рази з метою зустріти знайому дівчину. Можна сказати, що цьому закоханому пощастило, бо було ухвалено «поставити студенту Левківському на вид, що відвідування ним церкви це вчинок не достойний гідності пролетарського студента»¹². А от іншому студенту «роман» з донькою священика не пробачили. М. Москвін пригадував, що коли в роки навчання у Харківському технологічному інституті він познайомився з дівчиною Т., то вона назвалася дочкою робітника. «Опасаться, стало быть, нечего. Дело молодое, ухаживаю, заводим «роман». А пізніше виявилося, що у Т. батько – священик і дівчина справедливо вважала, що коли вона скаже правду про рідних, від неї всі втечуть, як від прокаженої. Реакція громадськості виявилася миттєвою. Вже через тиждень газета «Харківський пролетар» повідомляла, що студент-робітник розкладається у соціально чужому середовищі. Тему підхопила студентська преса, справа була доведена до логічного закінчення: «– Руки поповне целовал? – Целовал. – В кинематограф с ней ходил? – Ходил. Конеч! Доказанная контрреволюция. Сняли, отобрали стипендию, подняли вопрос в проверочной комиссии о выяснении подлинного социального происхождения»¹³.

Таким чином, цькування анонімними і відкритими замітками в періодиці, на зразок «попівнам не місце в вишах», стало повсякденною практикою. За відкритий прояв віри в Бога, наприклад, носіння хрестика, влаштовувались обговорення на загальних зборах, приймалися резолюції, в яких «студентська маса» вимагала звільнити віруючих із лав пролетарського студентства.

За таких умов більшість студентів вимушена була приховувати своє ставлення до релігії. Та незважаючи на дискримінацію і переслідування, серед студентів траплялися віруючі, що відкрито сповідували релігію і в разі виключення з інституту навіть намагалися довести своє право на навчання, як, наприклад, студентка Одеського інституту народного господарства Р. Б. Шапір (1924 р.): «Чи можуть євангелісти отримувати освіту в радянських вишах, чи здібні вони, як євангелісти, до майбутньої роботи і чи є вони дійсно ідеологічно чужим і ворожим робітничому класові елементом»¹⁴. У Медичному інституті «нахабство ворога не знає меж» – студент-баптист відкрито пропагував свою віру серед однокурсників¹⁵. А інші студенти не лише відвідували церкву, а й об'єднувалися в гуртки при церквах. Студенти Києва, наприклад, залюбки відвідували общину отця Анатолія Жураковського, якого сучасники називали «Київським Златоустом», і характеризували як незаурядну, всебічно освічену людину, священика з «великою особистою привабливістю і даром слова. Його вечірні проповіді по вівторках завжди збирали масу народу. Молодь об'єднувалась у різноманітні гуртки: від філософських до гуртків з виготовлення цяцьок, квітів та інших предметів на продаж для збору засобів на допомогу хворим, самотнім та бідним...»¹⁶. Серед учасників були студент Київського ІНО Д. Вердеревський (у майбутньому – відомий науковець, засновник вітчизняної школи фітопатологів і імунологів), студент Київського медичного інституту Г. Косткевич, студентка Київського інституту народного господарства В. Яснопольська та ін. Більшість із них з часом були арештовані та відправлені на заслання.

Для організації боротьби з релігійними уявленнями у всіх навчальних закладах засновувалися гуртки безбожників, а викладачі зобов'язані були читати лекції антирелігійного спрямування перед населенням і студентами. Так, протягом 1924 р. професор Кам'янець-Подільського ІНО В. О. Геринович читав лекції на теми: «Осип Флавій як головне джерело неісторичності Христа», «Віфлеємська зірка», «Вода із каменя»; одна з лекцій А. Любарського мала назву «Біблійна манна», В. П. Гоца – «Дійсне тло українських чудес» тощо¹⁷.

Студенти, під час перерв між триместрами, відряджалися до села для політ-просвітньої роботи, про яку вони зобов'язані були звітувати і надавати завірені органами влади довідки. Антирелігійним кампаніям приділялася особлива увага, і це відзначалось у звітах і довідках. Причому робилися спеціальні доповіді з роз'ясненням методів проведення антирелігійної пропаганди «виключно для

червоної інтелігенції села»¹⁸. Студента-комунара Г. Пилипчука за аналогічну роботу серед односельчан батько вигнав із дому, звинувативши сина в тому, що той «на чортову віру пристав і в бога не вірує»¹⁹.

Участь в антирелігійних кампаніях активізувалася напередодні і в дві чергових церковних свят. У цій роботі використовувалися різноманітні художні засоби, від частівок і віршів до драматичних постановок, від антирелігійних плакатів до організації антирелігійних музеїв. Така продукція була надзвичайно політизована, загальнолюдські цінності у ній зазвичай ігнорувалися. Наприклад, у ніч на Різдво 1929 р. близько 130 студентів-комсомольців Харківського ІНО прийшли в один з районів міста з прапорами, оркестром, гаслами, що закликали до боротьби з «релігійним дурманом»²⁰. На вантажівці виїхала група передягнених вузівців. Об'їхавши околиці, вони зібрали значну кількість молоді до клубу, де відбувся вечір-концерт.

Незважаючи на загрозу виключення із інститутів, студенти продовжували відзначати релігійні свята. Так, увечері 6 січня 1929 р. загін «легкої кінноти» в одній із кімнат будинку пролетарського студентства на Толкачівці виявив різдвяну вечірку, організовану групою студентів різних вишів Харкова, у тому числі й комсомольцями. Були приготовані відповідні страви, але комуністів більше хвилювало те, що оздоблення різдвяної куті взяла на себе комсомолка Жадан. Студкор повідомляв, що цей випадок був не поодиноким виявом «міщансько-обивательської ідеології»²¹. Збори профкому Харківського ІНО також засудили різдвяну вечірку як явище, що «ганьбить ім'я майбутніх носіїв культури і освіти в маси» і вимагали виключення її організаторів з вишу.

Заборонити вечірки було можна, набагато важче – боротися з обрядовістю. Самі по собі антирелігійні дієства не надихали на творчість, тож створити нові пісні, які б запали в душу народну і витіснили звідти віковічне було не під силу організаторам безбожних кампаній. Для остаточного викорінення релігійної творчості розповсюджуються переробки колядок і щедрівок, наповнені радянським змістом. Так, одна з найвідоміших українських колядок «Нова радість стала» отримала такий зміст:

Нова радість стала, іще небувала:

Над землею звізда ясна весь світ осіяла²².

Традиційно, в періодиці чи в спеціальних збірниках публікувалися зразки однотипних низькохудожніх віршиків, здебільшого примітивних за формою і змістом, а керівники гуртків або й сама молодь, підбирали для них мотиви старих пісень, знайомих і популярних. Антирелігійні пісні виконувалися на мотиви «Інтернаціоналу», «Смело, товарищи, в ногу», «Дубинушки» та ін.²³

У другій половині 1920-х рр. все частіше піднімалося питання закриття церков, передачі їх приміщень різним культурним установам. Газета Київського

політехнічного інституту (КПІ), наприклад, повідомляла, що «45 товаришів знову підносять питання про передачу колишньої інститутської церкви культурній установі. [...] Ця церква, що є центром попівської Шулявки, мусить стати культурним осередком пролетарської Жовтнівки. Наша частина Жовтнівки не має помешкання для культурних установ, і тому у нас немає ні клубу, ні кіно, КПІ не має де розгорнути фізкультурну роботу»²⁴.

Проте неодноразово фіксувалися випадки, коли студенти відмовлялися ставити свої підписи на вимогах про закриття церков. Коли серед студентів Харківського сільськогосподарського інституту почали брати підписи про закриття української автокефальної церкви й Миколаївського собору, студентка четвертого курсу В.П. Пахомова, донька професора Харківського ветеринарного інституту, відмовилася дати підпис, заявляючи: «Я віруюча, підпису не даватиму. Кого обходить у що я вірю? Ви, студенти, не маєте права копатися в моїй душі»²⁵. В Одеському медичному інституті студент п'ятого курсу виступив проти постанови студентства про одібрання синагоги під клуб²⁶. Свій протест висловлювали і деякі професори.

Партійно-радянське керівництво послідовно реалізовувало політику, спрямовану на руйнацію культових споруд. Тож студентськими гуртожитками стали Лаврський музей і знаменитий Михайлівський Собор у центрі Києва. У Харкові – шкільна церква на вул. Артема, університетська церква (1928) та каплунівська церква. Використання культових об'єктів не за призначенням порушувало ритмологію соціуму, а відтак сприяло зміні світоглядних орієнтирів, стереотипів поведінки, культури, побуту, духовного світу молоді²⁷. Так, студентський гуртожиток у Михайлівському Соборі сучасники порівнювали з галицькою товкучкою (один з базарів Києва – *Авт.*) 1920-х рр.! На керамічних плитах церкви й на хорах були розставлені сотні ліжок. Божественна акустика, розрахована на звучання церковних служб, підсилювала й без того страшний шум. Були і щасливчики, які «жили в монастирських келіях, спали іноді вдвох на ліжках, але в тиші: стіни товсті, з кімнати в кімнату звуки не пробивалися»²⁸. Всі корпуси були пристосовані до потреб студентів, які прекрасно почували себе навіть у архієрейському корпусі, де могли варити куліш на «буржуйці». Для підтримки вогню використовувалися прекрасні зразки різьблення по дереву, які виламувалися зі стін і стелі церкви. А колишній монастирський готель, що належав Комітету поліпшення побуту учнів, за спогадами, здавався раєм у порівнянні з Церквою²⁹. Збереглися й інші описи студентського життя в культових спорудах³⁰.

Витіснення релігії із свідомості і побуту населення було одним із політичних завдань партійного керівництва. Наприкінці 1920-х рр. розпочався новий етап боротьби з релігійною свідомістю населення, дещо змінилися методи і форми

боротьби з релігійними святами і обрядами. Від бесід на антирелігійну тематику перейшли до заборони церковних свят, оголошуючи їх днями мобілізації контрреволюції. Авангардом антирелігійного руху стала Спілка войовничих безвірників. Для проведення роботи будувалися планетарії, організовувалися антирелігійні музеї (наприклад, при Харківському ІНО), університети, курси, безвірницькі комуни, заводи і цехи. Ця Спілка також визнала необхідним «видання масового антирелігійного фільму, використавши окремі кадри, відзняті раніш, об'єднавши їх в одне ціле і додавши дещо з останніх новин на антирелігійному фронті»³¹. Крім того, було видано антирелігійні діапозитиви «Жінка і релігія», «Антисемітизм і релігія», «Що нас чекає після смерті», «Павуки – сектанти» тощо.

Наприкінці 1920-х рр. остаточно сформувалася теорія нового безрелігійного побуту, носіями якого ставала молодь. Діяльність здійснювалася під гаслом «Боротьба з релігією є боротьба молоді за новий побут, за нове краще життя». Відходили у минуле ритуальні сторони укладення шлюбу, хрестин чи інших обрядів. Та й святкування таких урочистих дат стали великою розкішшю. Прагнучи ототожнити себе з новим суспільством, людина поступово вбирала його морально-ціннісні норми, тож справлялися так звані «червоні» весілля, зорини³². Робітфаківці Кам'янець-Подільського ІНО на червоному весіллі у своєму підшефному селі подарували молодяттям «ленінську бібліотеку, барельєфи Леніна і Шевченка та кілька фір різної городини. З привітанням від імені інституту виступали Божко, Геринович і Сухий»³³. Такі дійства мали справляти на односельців незабутнє враження, тому обов'язковими були пісні у виконанні студентського хору, часто ставилися п'єски. Влада сподівалася, що з часом нові звичаї змусять людей відмовитися від «старих забобонів».

Все ж, незважаючи на пропаганду нового способу життя, постійно наголошувалося на живучості релігійних свят, на тому, що, наприклад, жінки «ходять до церкви, обвішують кутки своєї квартири різними «святими», «чудотворцями» та «угодниками». Недарма газета «За новий побут» закликала в жіночий день 1930 р. провести кампанію під гаслом: «Жінко, винеси ікони з хати»³⁴.

Одним із напрямків боротьби з релігійним світоглядом стала заміна його науково-атеїстичним. У зв'язку з цим, в агітаційно-пропагандистській роботі наголошувалося на розповсюдженні наукових знань, роз'ясненні походження релігії, її несумісності з наукою. Проте помітного перелому в цій роботі досягти було важко. Як правило, в інститутах діяли безвірницькі активи, але можливості антирелігійної боротьби вичерпувалися бажанням її здійснювати серед частини студентів. Належної ж підготовки для проведення цієї роботи переважна більшість молоді не мала. Вести атеїстичну пропаганду без знання Біблії було нереально, а на опанування її потрібний був тривалий час. Враховуючи попе-

редній невтішний досвід, у вишах, особливо педагогічних і медичних, почали організовуватися спеціальні наукові семінари, на яких вивчалися різні теорії походження релігії, опрацьовувалися питання історії Різдва і Пасхи, для роботи передплачувалися журнали «Безвірник», «Антирелігіозник», газета «Безбожник». У Київському ІНО, наприклад, 1929 р. організували антирелігійний семінар, у якому працювало 36 слухачів, під керівництвом професора Б. Манжоса. Засідання проводилися раз на тиждень, тому «антипасхальна кампанія виявила нашу придатність і корисність в умовах антирелігійної роботи»³⁵. По району Січівки студентами було прочитано чотирнадцять доповідей, по селах – дванадцять, взято участь в екскурсивній роботі Лаврського заповідника. Матеріали з лекцій професорів Кам'янець-Подільського ІНО використовували студенти в антирелігійній пропаганді³⁶. Особливо гостру потребу в знаннях відчували ті студенти, які працювали в місцях, де впливовими були сектанти. Гурткам безвірників пропонувалося «якнайширше поставити у себе роботу по вивченню обличчя сектантів», надсилати всі матеріали про них до Спілки воєвничих безвірників³⁷. Для ведення дискусій з сектантами молодь проходила спеціальний вишкіл і це давало певні результати. Наприклад, у селі Маяки, що на Одещині, де євангелістами розповсюджувалися негативні чутки про колгоспні порядки, студент М. Белов у присутності селян запитував у «брата» Івана: «На кому був одружений Каїн, цікавився, чому євангелісти не лише по-різному висвітлюють біографію Христа, але і його родовід наводять у різних варіантах. «Брат» Іван спітнів від таких запитань і дуже швидко здався»³⁸.

Антирелігійна пропаганда зводилася, в основному, до розповсюдження природознавства і розвінчання за допомогою наукових знань природи біблійних і євангелійських чудес. З цією метою, організовувалися показові лекції, читалися доповіді, проводилися бесіди і тематичні вечори з дослідами.

За допомогою нескладних хімічних речовин студенти перетворювали воду в «вино» і молоко, запалювали без вогню свічки, демонструючи «єрусалимське чудо» і, збризнувши підкисленою водою попередньо оброблений фенолфталеїном плат, демонстрували на ньому появу «нерукотворного лика». Успіх таких вечорів був вражаючим, впливав на людей і навіть на священників. Так, у звіті Кам'янець-Подільського ІНО зазначалося, що «деякі батюшки звернулися до ІНО і НДК з тим, щоб були влаштовані дискусійні лекції про чудеса. Батюшкам, ясна річ, прийшлося вже мати справу з прихожанами, які були на лекціях в ІНО»³⁹.

Особливо полегшували антирелігійну роботу факти із не зовсім «благочестивого» життя священників, які своєю поведінкою давали чимало приводів для критики. Такі випадки відслідковувалися і розповідалися у виступах на багатолюдних вечорах у клубах. Наприклад, із доповіді студента М. Белова селяни узнали «про минуле своїх духовних пасторів, про те, що «благосний»

євангеліст Іван Іванович відбував у одеському будинку ув'язнених термін за спробу збездіяти свою хатню робітницю, що «святий угодник» Тихін збував у свій час фальшиві карбованці. Коля зачитав витяги із офіційних документів і постанов суду, він розповів про ту хитру механіку провокацій і чуток, які використовують церковники і сектанти села, щоб збити Маяцьких селян зі шляху од щасливого життя»⁴⁰.

Таким чином, студенти активно використовувалися в антирелігійних кампаніях радянської влади, спрямованих, перш за все, проти старої системи цінностей, віковичних традицій, релігійної свідомості. Натомість пропонувалися соціалістична ідеологія і нова соціалістична обрядовість. Студенти були носієм нового безрелігійного побуту, формували атмосферу засудження суспільством діяльності священників. Проте реакція цієї категорії молоді на вилучення предметів культу, закриття храмів, скасування церковних свят була неоднозначною і досить часто замість підтримки подібних кампаній влада наштотувалася на спротив.

- ¹ Киридон А. Державно-церковні відносини в радянській Україні 1917–1930-х рр.: історіографічний дискурс. – Рівне: РІС КСУ, 2010. – 127 с.; Пашенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. Пашенко, А. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с. та ін.
- ² Держархів Харківської області. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 405. – Арк.53.
- ³ Гуменна Д. Дар Евдотєї: Іспит пам'яті. Кн. 1. – К. : Дніпро, 2004. – С. 175.
- ⁴ Держархів Полтавської області. – Ф. 3872. – Оп.1. – Спр. 923. – Арк.5.
- ⁵ Шевельов Ю. Я – мене – мені (і довкруги): спогади: в 2 т. Т. 1. В Україні / Ю. Шевельов. – Х.: Вид. часопису «Березіль»; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2001. – С. 132.
- ⁶ Осьмачка Т. Мої товариші / Т. Осьмачка // Березіль. – 1996. – № 3–4. – С. 106.
- ⁷ Бурлаков Я. Одеські «Зубри»? // Студент революції. – 1930. – №5. – С. 28.
- ⁸ Рябенко О.Л. «З батьком своїм попом я не маю нічого спільного...» Діти священників у вищих навчальних закладах Радянської України: стратегії виживання (1920-ті роки) // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів, 2009. – С. 910–919.
- ⁹ Ворог напірає // Студент революції. – 1929. – № 4. – С. 49. Підпис: О. К-н.
- ¹⁰ Галерея ворогів // Студент революції. – 1931. – № 21. – С.27. Підпис: Д. Яблонський.
- ¹¹ Кандидати на виліт // Робітник. – 1929. – 22 лютого. – №42.
- ¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 321. – Арк.3.
- ¹³ Москвин М. Хожение по вузам. Воспоминания комсомольца. – Paris, 1933. – С.15.
- ¹⁴ Держархів Одеської області. – Ф. Р-129. – Оп.1. – Спр. 533. – Арк.152.
- ¹⁵ Светов С. Чого навчає Одеса // Студент революції. – 1930. – № 3. – С. 31.

- ¹⁶ Яснопольская В. Н. Счастливый случай: Воспоминания / В. Н. Яснопольская // Мироносицы в эпоху ГУЛАГа: 1918–1932: Свидетельства. Мемуары / сост. П. Г. Проценко. – Н. Новгород : Изд-во Братства во имя св. Александра Невского, 2004. – С. 497.
- ¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 630. – Арк. 56.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 14.
- ¹⁹ Держархів Житомирської області. – Ф. Р-12. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 16.
- ²⁰ Іновець. – 1929. – 16 січня.
- ²¹ Зайченко В. «Механічні громадяни» у виші / В. Зайченко // Студент революції. – 1929. – № 4. – С. 47.
- ²² Іновець. – 1929. – 1 лютого.
- ²³ Миронец Н. И. Песня в комсомольском строю. – М. : Мол. гвардия, 1985. – С.263.
- ²⁴ Церкву під культурний осередок // К.П.І. Газета пролетарського студентства, професури та службовців Київського політехнічного інституту. – 1929. – 1 жовтня.
- ²⁵ Рогинський М. Оборонець автокефальної / М. Рогинський // Студент революції. – 1930. – № 10. – С. 31.
- ²⁶ Светов С. Чого навчає Одеса / С. Светов // Студент революції. – 1930. – № 3. – С. 28.
- ²⁷ Киридон А. Руйнування культових споруд (1920–1930-ті рр.): порушення традиційної ритмології простору / А. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 22. – К., 2013. – С. 99.
- ²⁸ Кобилецький Ю. Даль махне крилом / Ю. Кобилецький. – К.: Радянський письменник, 1985. – С.127.
- ²⁹ Гуменна Д. Дар Евдотії: Іспит пам'яті. Кн. 1. – С. 178.
- ³⁰ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 738. – Арк. 15.
- ³¹ Там само. – Ф. 1201. – Оп. 1. – Спр. 8 (1930). – Арк. 196.
- ³² Рябченко О. Л. «Нам ніколи гратися в кохання...»: студенти радянської України 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип.22. – К., 2013. – С. 297.
- ³³ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 630. – Арк. 89.
- ³⁴ Там само. – Ф. 1201. – Оп. 1. – Спр. 8 (1930). – Арк. 46.
- ³⁵ За клясові принципи антирелігійної боротьби // Кузня освіти. – 1929. – № 4. – С. 22. Підпис: Карпенко.
- ³⁶ Там само. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 630. – Арк. 15.
- ³⁷ Там само. – Ф. 1201. – Оп. 1. – Спр. 8 (1930). – Арк. 197.
- ³⁸ Минский А. Высшая школа атеизма / А. Минский // Советское студенчество. – 1938. – № 2. – С. 28.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 630. – Арк. 15.
- ⁴⁰ Минский А. Высшая школа атеизма // Советское студенчество. – 1938. – № 2. – С. 29.